

I. ISTORIA CREȘTINISMULUI (1517-2017)

PUTEM VORBI DE LUTERANISM ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVI-LEA?

Edit SZEGEDI*

CAN WE SPEAK OF LUTHERANISM IN 16th CENTURY TRANSYLVANIA?

(Abstract)

Starting from an incident in Brașov in 1585, when in consequence of a theological dispute between Cryptocalvinists and orthodox Lutherans, the Lutheran theologian Daniel Reipchius was removed from his office with the instigation of the Cryptocalvinist minister of the parish church, the present article attempts a new approach of the issue of Lutheran identity in Transylvania in the 16th century. The issue in debate is whether we can speak about Lutheranism in Transylvania considering the unsettled confessional situation in the Principality itself, but also in East-Central-Europe as well as in the German-Roman Empire. The issue is investigated in three steps: what could Lutheranism have meant in the 16th century; if the Reformation in Brașov can be theologically and confessionally narrowed down and how the identity of the Ecclesia Dei Nationis Saxonicae was established through the 16th century. The conclusion is that the church of Wittenbergian feature or the church of Augsburg Confession was shaped by Melancthon's theology, in which the Cryptocalvinists – the adherents of the Melancthonian theology of mediation – were dominating, so until 1615 it was not a Lutheran Church, but a church which had also Lutherans in its ranks.

Keywords: *Reformation, confessional identity, Lutheranism, Cryptocalvinism, Melancthon.*

În 1585 a avut loc la Brașov o dispută teologică despre doctrina ubicuității între Petrus Apus Bogner, prim-preotul (parohul) Brașovului, secundat de medicul Laurentius Kertzius, pe de o parte, și de predicatorul Daniel Reipchius, pe de altă parte. Parohul Brașovului și medicul Kertzius reprezentau poziția cripto-calvină, Reipchius pe cea ortodox-luterană. În urma dezbaterei s-a ajuns la o răzmeriță,

* Conf.univ. dr., Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Studii Europene.
Email: edit.corona@yahoo.com.

mulțimea adunată în fața bibliotecii gimnaziului atacându-i pe paroh și pe medic cu pietre. Reipchius a intervenit în apărarea adversarilor săi, calmându-i pe oamenii adunați. Totuși, datorită intervențiilor parohului, Reipchius a fost citat în fața sinodului, unde a abjurat eroarea și s-a reconciliat cu episcopul. Întorcându-se la Brașov, a fost însă suspendat din funcție. O a doua anchetă l-a exonerat, iar episcopul l-a repus în funcție¹.

Acest episod, puțin cunoscut, din istoria ecleziastică și urbană a Transilvaniei ridică o serie de probleme, printre care se află și întrebarea din titlul prezentului studiu. În primul rând, reiese că, deși există o biserică numită, de regulă, luterană, luteranii ortodocși nu reprezintă curentul dominant al acestei biserici, deoarece curentul dominant este cel cripto-calvin. În al doilea rând, luteranismul ortodox, deși marginalizat în ceea ce privește puterea, pare a fi fost totuși curentul popular, în sensul cel mai larg al termenului, în timp ce cripto-calvinismul, deși curentul aflat la putere în biserică pe care o numim luterană, nu pare a fi avut prea mulți adepți, fiind, de fapt, opțiunea teologică a unei elite intelectuale. În al treilea rând, deși Reipchius este doar destituit temporar, adepții cripto-calvinismului, care potrivit literaturii de specialitate proveneau din rândul elitelor intelectuale de sorginte umanistă de tip melanchthonian, interesați de echilibru și mediere între curentele teologice², nu erau toleranți față de adversari, fiind dispuși să revendice și să impună măsuri punitive împotriva acelor care îi contestau.

Problemele enumerate nu reprezintă decât o parte infimă a problematicei ridicate de Reformă și confesionalizare în Transilvania, în cazul de față în mediul sășesc. Însă și aceste câteva probleme ridicate de episodul din 1585 sunt greu de integrat în imaginea consacrată a situației confesionale din epoca Principatului. Potrivit celor cunoscute despre Reforma din Transilvania, în 1585 sașii ar fi trebuit să fie cu toții luterani. Însă, ce înseamnă în 1585 luteran și de ce ar fi trebuit să fie sașii luterani și nu de altă confesiune? Și, nu în ultimul rând, ce înseamnă sas în secolul al XVI-lea? Întrebarea din titlu are scopul de a provoca, însă nu este o provocare gratuită: a întreba, dacă se poate vorbi de luteranism în Transilvania secolului al XVI-lea, înseamnă a revizita istoria Reformei și a epocii post-reformatoare în perioada de consolidare a Principatului Transilvaniei.

Dacă am pus accentul pe Transilvania și nu doar pe Brașov, unde a avut loc incidentul, sau pe Pământul Crăiesc, am făcut-o doar pentru că problema luteranismului nu era strict legată nici de națiunea săsească, nici de *Ecclesia Dei Nationis Saxonicae*. Ambiguitatea confesională a caracterizat Transilvania pe

¹ *Acta Capituli Barcensis* în „Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt”, VIII/2, *Annales ecclesiastici*, Kronstadt 2002, p. 233-234; Georg Haner, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum, Francfurti et Lipsiae* 1694, p. 305-306; Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B.*, în „Siebenbürgen”, II, Hermannstadt 1883, p. 254-258.

² Ernst Koch, *Der kursächsische Philippismus und seine Krise in den 1560er und 1570er Jahren* în Heinz Schilling (ed.), *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der „Zweiten Reformation“: wiss. Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1985* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 195), Gütersloh 1988, p. 61-77.

parcursul secolului al XVI-lea, nu doar epoca Reformei. Chiar denumirea de *Ecclesia Dei Nationis Saxonicae* reflectă această ambiguitate: este biserica unei națiuni – în sens premodern – și nu o biserică de o anumită orientare teologică sau care să-și asume o mărturisire de credință, de exemplu Confesiunea Augustană. Ambiguitatea se adâncește dacă luăm în calcul faptul că nu toți sașii făceau parte din națiunea săsească, cei din comitate, fiind iobagi erau excluși din națiune. Însă iobagii sași făceau parte din biserica națiunii săsești. „Sas“ în secolul al XVI-lea putea desemna realități diferite. Dacă luăm în considerare comunitățile maghiare și slavo-bulgare din biserica săsească³, atunci situația devine mult mai complexă, însă complicațiile abia acum încep.

Dacă această introducere a creat confuzie, atunci și-a atins scopul. Doar indicând măcar dificultățile cu care se confruntă cercetarea în profunzime a Reformei și a confesionalizării, este posibilă o abordare propriu-zis istorică, dincolo de exigențele ideologice ale epocilor ulterioare. De aceea, studiul de față va răspunde întrebării din titlu parcurgând următoarele etape: clarificarea conceptului de luteran, schițarea unui profil teologic al Reformei în Transilvania, în măsura în care este posibil, prezentarea evoluției bisericii al cărei denumire o vom stabili pe parcurs.

1. Ce înseamnă luteranism în secolul al XVI-lea?

Când vorbim de luteranism, ne gândim de fapt la confesiunea protestantă din secolul al XIX-lea precum și la evoluția sa din secolele XX-XXI, chiar și atunci, când ne referim la altă epocă⁴. Dacă în secolul al XIX-lea identitatea luterană putea fi ușor definită prin recursul la Confesiunea Augustană, în secolul al XVI-lea situația nu era atât de simplă, având în vedere că existau două Confesiuni Augustane, cea din 1530 și cea din 1540, diferența dintre ele fiind minoră, însă doar cea din 1530 era considerată „primaeva, immutata et pura“⁵ sau Invariata.

³ Ernst Wagner, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen, Bd. I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700* (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 22/I), Köln Weimar Wien, Böhlau, 1998, p. 2; Pič, J.L., Albert Amlacher, *Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren*, Prag 1888, p. 262-266; Binder Pál, *Brassói magyar krónikások és barcasági evangélikus egyháztörténetek (1550-1800)* (Cronicari maghiari din Brașov și istorici luterani maghiari ai bisericii din Țara Bârsei), Szecseleváros 2000, p. 9, 20-21; idem, *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmuskori falusi és városi együttéléséről* (Trecutul nostru comun. Coabitarea rurală și urbană a românilor, maghiarilor, germanilor și a slavilor de sud în epoca feudalismului), Bukarest, Kriterion, 1982, p. 62-68.

⁴ Heinz Schilling, *Calvinism as Actor in the Early Modern State System around 1600* în: Irena Backus, Philip Benedict (ed.) *Calvin and His Influence, 1509-2009*, Oxford University Press 2011, p. 159-160.

⁵ Articuli Synodi Medieschini Celebratae anno 1615, mense Maio a die 5 usque ad 13. superintendente C.V. Dn. Zacharia Weyrauch în: *Catalogus Synodorum et Actionum* (Nachlass Karl Fabritius), ms, Arhivele Naționale, Serviciul Județean Sibiu, Colecția Brukenthal, y 1-5, Nr. 269, p. XXCV (83). Despre importanța celor două variante ale Confesiunii Augustane în delimitarea din interiorul teologilor din Wittenberg cf. Heinz Schilling, *Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620* în: *Historische Zeitschrift* 246 (1988), p. 21.

Referința la Confesiunea Augustană nu simplifică însă lucrurile, deoarece autorul acestei mărturisiri de credință era Philipp Melanchthon. Ori receptarea teologiei melanchthoniene era una dintre chestiunile spinoase ale mișcărilor teologice care revendicaseră din moștenirea teologică a lui Martin Luther: în ce măsură și care scrieri melanchthoniene pot fi receptate și care trebuie respinse⁶? Chiar disputele în jurul scrierilor lui Melanchthon relevă un aspect important al formării identității confesionale, pe care îl regăsim și în Transilvania. Disputele teologice se învâneau nu atât în jurul teologiei lui Luther, ci mai degrabă a lui Melanchthon.

Luteran în secolul al XVI-lea însemna deci altceva decât adeptul teologiei lui Luther sau a urmașilor săi spirituali. De fapt, luterani se găseau în toate curentele reformatoare, căci Luther era o referință fundamentală inclusiv la antitrinitarieni⁷. Receptarea teologiei lui Luther chiar și la nivelul contemporanilor era însă dificilă⁸, deoarece, spre deosebire de Calvin, reformatorul din Wittenberg nu a scris niciodată o sinteză a teologiei sale, comparabilă cu *Institutio Christianae Religionis*. Prin urmare, teologia lui Luther necesită o muncă de reconstituire din varii lucrări, ținând seama de context și de evoluția gândirii reformatorului⁹. La această se adaugă asumarea contradicțiilor interne¹⁰. Aceste dificultăți au dus la transformarea lui Luther într-o autoritate mai degrabă citată decât citită, iar de citit era mai cu seamă prin filtrul melanchthonian: metoda loci communes era mai ușor de asimilat și practicat decât reconstituirea migăloasă din diferite scrieri răslețe¹¹. Aceasta nu însemna că Luther nu mai era citit, însă chiar și cei care se revendicau drept moștenitorii spirituali ai reformatorului nu îl considerau singura autoritate¹². Este drept, ceva asemănător se întâmplase și cu receptarea lui Calvin¹³, însă calvinismul nu a cunoscut luptele teologice interne vehemente dintre adepții lui Luther.

⁶ *Acta Formulae Concordiae* în: *Rerum Germanicarum tres selecti imprimis de vitis et factis Caroli Magni Imperatoris, nec non Witikindi Magni, Regni Saxonum, hactenus desiderati, accesserunt etiam Guilielmi Budaei, Doct. Med. Thanatologia, item Capitulatio Osnabrugensis cum Catalogo omnium Monasteriorum Ecclesiarumque in Episcopatu Osnaburgensi, et tandem Acta Formula Concordiae in Coenobio Bergensi revisae, quibus praefixa est Praefatio Johan. Georg. Lenckfeldi, Pastor. Primar. Gröning., Francofurti ad Moenum ex Officina Christiani Genschii, Anno MDCCVII (1707)*, p. 4.

⁷ Edit Szegedi, *Zur Lutherrezeption in Siebenbürgen. Die Klausenburger Antitrinitarier und der Wittenberger Reformator im 16. Jahrhundert* în: Joachim Bahlcke, Beate Störckuhl, Matthias Weber (ed.), *Der Luthereffekt im östlichen Europa Geschichte – Kultur – Erinnerung*, Berlin/Boston, De Gruyter/Oldenbourg, 2017, p. 65-70.

⁸ Kolb, *Luther's function in an age of confessionalization*, în *Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge University Press, 2008, p. 211.

⁹ Hans J.[.] Hillerbrand, *The legacy of Martin Luther* în: Donald McKim (ed.), *Cambridge Companion to Martin Luther*, p. 230.

¹⁰ James Arne Nestingen, *Approaching Luther* în: *ibidem*, p. 248.

¹¹ Robert Kolb, *Luther's function in an age of confessionalization*, în *ibidem*, p. 218, 224.

¹² *Ibidem*, p. 218, 220-221, 224.

¹³ Harro M. Höpfl, *The Ideal of Aristocrata Politiæ Vicina in the Calvinist Political Tradition*, în *Calvin and His Influence*, p. 46, 52, 59, 60.

Luptele interne după moartea lui Luther s-au polarizat de fapt în jurul lui Melanchthon, mai precis a încercărilor sale de a media între diferitele curente reformatoare. Astfel, curentul dominant în anumite provincii ale Imperiului romano-german, inclusiv în Saxonia electorală, unde se afla Wittenberg, fusese până în anii 1570-1580 teologia mediatoare a lui Philipp Melanchthon. Adepții acestei teologii erau numiți cripto-calvini, denumire pe care aceștia n-o aveau, având în vedere tonalitatea polemică a denumirii¹⁴.

Aceste ambiguități teologice, respectiv polemicile vehemente erau însoțite și de dezbateri privind moștenirea reformatoare. Dacă subtilitățile teologice din jurul doctrinei euharistice erau greu de înțeles pentru majoritatea mirenilor, schimbările introduse în practica religioasă sau, dimpotrivă, refuzul schimbărilor erau cu atât mai perceptibile. Identitatea luterană, așa cum s-a format de-a lungul secolului al XVI-lea, a fost mai degrabă o soluție de avarie decât punerea în practică a unei concepții coerente. Este drept, conceptul de adiaphora¹⁵ a permis atitudini diferite și diferențiate în ceea ce privește moștenirea medievală sau inovații din tabăra confesională adversă – cum ar fi catolicismul reformat post-tridentin –, fără a crea însă o identitate luterană unitară. Totuși, încercările de a reduce ponderea moștenirii medievale, de exemplu prin reducerea zilelor de sărbătoare, pot fi considerate tentative de a continua Reforma, ducând-o cu mare probabilitate înspre calvinism¹⁶.

În centrul identității luterane se afla deci mai degrabă Melanchthon decât Luther, respectiv Luther receptat prin metoda și interpretarea melanchthoniană, în timp ce receptarea integrală sau selectivă – excluzându-le pe cele apărute după 1537 – a scrierilor melanchthoniene definea de fapt apartenența la luteranism. În secolul al XVI-lea luteranismul avea o mărturisire de credință – Confesiunea Augustană din 1530 –, fără ca această certitudine să poată opri dezbaterile doctrinare, soluționate prin Formula Concordiei (Konkordienformel) din 1577,

¹⁴ Ernst Koch, *Der kursächsische Philippismus und seine Krise in den 1560er und 1570er Jahren* (fortan: Koch, Philippismus) în: Heinz Schilling (ed.), *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der „Zweiten Reformation“: wiss. Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1985* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 195), Gütersloh, Mohn, 1988, p. 61-77.

¹⁵ Cf. Edit Szegedi, *Was bedeutete Adiaphoron/Adiaphora im siebenbürgischen Protestantismus des 16. und 17. Jahrhunderts?* în: Evelin Wetter (ed.), *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas, vol. 33), Stuttgart, Franz Steiner, 2008, p. 57-63.

¹⁶ Edit Szegedi, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550-1680)*, în „Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig“, 2006/2, p. 164-165, 168-170. Pentru atitudinea mai degrabă respectuoasă a calvinismului față de patrimoniul medieval cf. Michael Müller, *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557-1660)*, Berlin, De Gruyter/Akademie, 1997, p. 95.

astfel că receptarea Formulei Concordiei sau dimpotrivă a Corpus Doctrinae Philippicorum delimita luteranismul de cripto-calvinism¹⁷.

2. Profilul teologic al Reformei din Brașov

Profilul teologic la Reforma brașovene a fost amplu discutat încă din perioada interbelică¹⁸. În literatura de specialitate s-a impus – cu nuanțările de rigoare – imaginea unei reforme religioase de sorginte umanistă, tipic urbană, căutând mai degrabă să medieze între diferitele curente decât să se decidă pentru o singură opțiune teologică¹⁹. Referința reformatorilor brașoveni, în frunte cu Honterus, a fost Wittenberg, fără ca Wittenberg să fi furnizat modelul²⁰. Însă, așa cum subliniază teologul și istoric budapestan Zoltán Csepregi, Reforma la Brașov n-a fost nici după modelul orașelor din sudul Germaniei, ci se încadrează în reforma catolică²¹. Astfel, prima scriere reformatoare din Transilvania *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* (1543) sau *Reformatiōnsbüchlein* face parte dintre primele scrieri din Europa în care se face tranziția de la sensul tehnic-juridic al noțiunii de *reformatio* la cel specific dreptului ecleziastic²². Din această perspectivă, conchide Csepregi, ar fi anacronistic, dacă am reclama *Reformatiōnsbüchlein* pentru una sau alta dintre confesiunile de mai târziu, fie ea luterană sau reformată²³.

Atât corespondența lui Honterus cu reformatorii²⁴ ca și anumite măsuri reformatoare²⁵ introduse la Brașov dovedesc această deschidere teologică sau mai exact,

¹⁷ Heinz Schilling, *Die Konfessionalisierung im Reich*, p. 21. Pentru Transilvania Friedrich Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt 1921, p. 330.

¹⁸ Cf. Edit Szegedi, *Johannes Honterus and Reform in Transylvania* în: Howard Louthan, Graeme, Murdock (ed.), *A Companion to the Reformation in Central Europe*, Leiden-Boston, Brill, 2015, p. 148-150, 151.

¹⁹ Müller, Andreas, *Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners Griechischer Katechismus (Kronstadt 1550)*, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, vol. 23), Köln Weimar Wien, Böhlau, 2000, p. XVI-XXX; Ulrich Wien, *Die Humanisten Johannes Honterus und Valentin Wagner als Vertreter einer konservativen Stadtreformation in Kronstadt* în: Volker Leppin, Ulrich A. Wien (ed.), *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Stuttgart, Franz Steiner, 2005, p. 99; Ludwig Binder, *Die Geistliche Universität* în: Wolfgang Kessler (ed.), *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität* (Siebenbürgisches Archiv, vol. 24), Köln Wien, Böhlau, 1990, p. 52.

²⁰ Zoltán Csepregi, *Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen* în: Ulrich A. Wien, Krista Zach (ed.), *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert* (Siebenbürgisches Archiv, vol. 37), Köln Weimar Wien, Böhlau, 2004, p. 7.

²¹ *Ibidem*, p. 2.

²² *Ibidem*, p. 13.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Scrisorile au fost editate deja în secolul al XIX-lea, cf. Joseph, Trausch, *Beiträge und Aktenstücke zur Reformatiōns-Geschichte von Kronstadt. Festgabe für die in Kronstadt versammelten Mitglieder des ev. Hauptvereins der Gustav-Adolf-Stiftung für Siebenbürgen*, Kronstadt 1865, p. 41-43; o ediție mai nouă cf. Ludwig Binder, *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Bukarest, Kriterion, 1996, p. 247-249.

indecizie asumată. Un episod din viața unui alt reformator, cunoscut pentru intransigență și nu pentru moderație teologică, Francisc David (Dávid Ferenc/Franz Hertel) ilustrează poate cel mai elocvent profilul teologic al Reformei brașovene. În 1548 Franz Hertel din Cluj a fost înmatriculat la gimnaziul din Brașov, de unde a pornit spre Wittenberg. Toate aceste date ar fi lipsite de interes, dacă n-am ști că Hertel fusese trimis la Brașov ca bursier al capitlului de Alba Iulia²⁶. Franz Hertel, viitorul teolog antitrinitarian, era catolic în timpul studiului la Brașov și probabil s-a convertit abia la Wittenberg²⁷. Din această perspectivă, plata censului catedralic de către clerul săsesc până în 1555, când sașii erau, cel puțin teoretic, cu toții protestanți, nu mai apare drept un anacronism. Reforma brașoveană a fost o reformă catolică, în sensul originar al termenului, având o puternică conștiință a catolicității²⁸.

3. De la Reformă la confesionalizare: lungul drum către identitatea confesională

Dacă Reforma brașoveană nu a avut un profil teologic reductibil la un anumit curent teologic, atunci ea s-a încadrat în tabloul general al Reformei în Europa central-răsăriteană, unde sincretismul teologic s-a menținut mai multă vreme decât în Imperiul romano-german sau în Europa occidentală²⁹. Odată cu instituționalizarea Reformei printre toți urmașii coloniștilor germani, liberi sau iobagi, în anii 1544-1545 și reglementarea noii ordini ecleziastice în 1547 prin *Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen* (*Ordonanța ecleziastică pentru toți germanii din Transilvania*) am putea vorbi de o biserică protestantă germanofonă, dacă *Ordonanța* ca și *Reformationsbüchlein* nu s-ar referi la situațiile convertirii dinspre biserica orientală (interdicția rebotezării)³⁰ sau a slujbelor celebrate

²⁵ Evelin Wetter, *Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A.B. Altarbildwerke – Vasa sacra/Abendmahlsgesetz – Paramente* în: *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen*.p. 38-53.

²⁶ Mihály Balázs, *Ferenc Dávid* (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCXXII. Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, tome XXVI), Baden-Baden & Bouxwiller, Koerner, 2008, p. 12, 13.

²⁷ *Ibidem*, p. 13.

²⁸ Paul Philipp, *Wittenbergische Reformation und ökumenische Katholizität in Siebenbürgen* în: Georg Weber, reate Weber (ed.), *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa* (Siebenbürgisches Archiv 19), Köln Wien, Böhlau, 1985, p. 73.

²⁹ Eberhard, Winfried, *Voraussetzungen und strukturelle Grundlagen der Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa* în: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7), Stuttgart, Franz Steiner, 1999, p. 94.

³⁰ *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Bercensis provinciae. Coronae MDXLIII* în: Oskar Netoliczka (ed.), *Johannes' Honterus ausgewählte Schriften. Im Auftrage des Ausschusses zur Errichtung des Honterusdenkmals in Kronstadt*, Wien-Hermannstadt 1898, p. 14; *Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen* în: *Johannes Honterus*, p. 211.

în diferite limbi³¹. Orientarea teologică s-a deplasat accentuat spre Wittenberg, ceea ce începând cu deceniul al șaselea însemna delimitarea față de curentele reformatoare elvețiene, fără a avea însă o mărturisire de credință propriu-zisă³². În această fază putem vorbi de o biserică de orientare wittenbergensă³³, ceea ce nu însemna luterană. Referința teologică a fost Melanchthon. Ori la Melanchthon s-au putut referi și cei care erau apropiați de ortodoxia luterană și cei care aveau tendințe calvinizante³⁴.

Dezbaterile teologice din Transilvania deceniului șase se concentrau pe tema doctrinei euharistice și au avut drept urmare reorganizarea ecleziastică a protestantismului ardelean pe baze doctrinare, fără ca opțiunea doctrinară să se materializeze într-o organizare ecleziastică proprie. Astfel puteau coexista în aceeași biserică mai multe curente teologice, cazul cel mai elocvent fiind biserica condusă de Francisc David, de care aparțineau comunitățile maghiarofone de orientare helvetă și antitrinitariană³⁵. Dietele recunosc, mai mult de nevoie, existența diferitelor curente teologice, în speranța că situația creată, cea a dezbinării pe baze doctrinare, să fie depășită în viitor³⁶.

În cazul bisericii de orientare wittenbergensă dezbaterile centrate pe doctrina și practica euharistică au adus la iveală pluralitatea curentelor: pe lângă o majoritate melanchthoniană existau adepți ai luteranismului ortodox, dar și simpatizanți cu reforma elvețiană sau sacramentară³⁷. Identitatea bisericii de orientare wittenbergensă se manifesta încă prin delimitarea față de celelalte doctrine, așa cum reiese și din jurământul prestat de Simon Massa la investirea ca paroh la Hărman: întâi s-a delimitat de „falsele învățături” ale catolicilor, anabapțiștilor, arienilor (antitrinitarienilor) și sacramentarilor, apoi a jurat să respecte articolele de credință ale propriei biserici privind Sf. Treime, predestinarea, împărțășania, liberul arbitru și al botezului copiilor³⁸. Aceste articole de credință fuseseră enunțate la diferitele sinoade, fără a fi însă codificate într-o mărturisire de credință.

Atitudinea față de moștenirea pre-reformatoare a fost reglementată în sens luteran, dar nu neapărat în spiritul lui Luther: de la iconoclasmul selectiv în anii

³¹ *Die Reformation der Kronstädter Kirche und des ganzen Burzenlandes* în: Johannes Honterus, p. 174, 175; *Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*, p. 212, 213.

³² Edit Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 148.

³³ Ludwig Binder, *Geistliche Universität*, p. 50.

³⁴ Ulrich Wien, *Humanisten*, p. 103.

³⁵ Mihály Balázs, *Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgesetze des 16. Jahrhunderts* în: Günther Frank (ed.), *Humanismus und europäische Identität* (Fragmenta Melanchthoniana, vol.4), Ubstadt-Weiher Heidelberg Neustadt a.d. W. Basel, Regionalkultur, 2009, p. 18-19.

³⁶ Cf. dieta de la Turda 1557, în: Szilágyi Sándor, *Erdélyi Országgyűlési Emlékek = Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae* (în continuare: *EOE*) II, Budapest, 1876, p. 78; Dieta de la Turda 1558, *EOE* II, p. 93; Dieta de la Alba Iulia 1558, *EOE* II, p. 98; Dieta de la Cluj 1560, *EOE* II, p. 187; Dieta de la Sighișoara 1564, *EOE* II, p. 226; Dieta de la Turda 1564, *EOE* II, p. 231, 232.

³⁷ Cf. *Acta Capituli Barcensis*, p. 5.

³⁸ *Ibidem*, p. 40.

1544-1547³⁹ la reglementarea patrimoniului în sens conservator, dar cu sublinierea caracterului lor de adiaphora, deci posibilitatea de a le elimina⁴⁰, până la interdicția iconoclasmului de orice fel și valorizarea pozitivă a tradiției în 1565⁴¹. Astfel biserica de orientare wittenbergensă s-a delimitat perceptibil de celelalte variante ale protestantismului.

O schimbare importantă a survenit odată cu moartea lui Ioan Sigismund și alegerea lui Ștefan Báthory în funcția de principe al Transilvaniei. Spre deosebire de predecesorul său, care a dus o politică de susținere a protestantismului, în special al antitrinitarismului, catolicul Ștefan Báthory a dus o politică de restaurare catolică, fără a avea pretenția de a restabili situația confesională de dinaintea Reformei. Astfel a obligat bisericile protestante să adopte și să asume o mărturisire de credință⁴².

Pentru biserica de orientare wittenbergensă a început a nouă etapă a existenței sale, prin adoptarea Confesiunii Augustane în 1571, care trebuia semnată de întreg clerul săsesc, pecum și de clericii maghiari, conduși de Dionysius Alesius, care n-au aderat la reforma helvetă⁴³. Apoi Báthory a convocat în 1572 un nou sinod, care a ales un episcop, a formulat o mărturisire de credință pe baza Confesiunii Augustane, *Formula pii consensus*, apoi a confirmat valabilitatea exclusivă a Confesiunii Augustane pentru întregul Pământ Crăiesc⁴⁴. De acum

³⁹ *Reformation* în: *Johannes Honterus*, p. 172-176; *Kirchenordnung* în: *Johannes Honterus*, p. 229-232; cf. Evelin Wetter, op.cit., p. 21-26, 31.

⁴⁰ „Incensio candelabrum, infulae, et ornatuis res mediae sint, et per se neque prosint neque obsint, tamen cum plurimae ecclesias eas, ut faeces papisticas abjecerint, et nunc sine scandalo retineri non possint, ac in numero rerum mediarum propter hoc accidens esse desierint, successu temporis, ubi populus edoctus fuerit, verum usum sacramenti non in ista specie externa et fulgente consistere, sed in consideratione causarum, videlicet efficientis, materialis, formalis et finalis, abjici debent” (Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, II, Hermannstadt 1883, p. 5).

⁴¹ „Altaria nullo modo diruantur, sed si ubi in nostris ecclesiis per homines turbulentos diruta sunt, dent operam pii pastores, ut sine tumultibus restituantur. Et testimonia exstant primitivae et purioris ecclesiae, non in mensis ligneis, sed in altaribus administratam esse coenam domini [...] De caeremoniis seu rebus adiaphoris memorabilis est sententia Augustini: In his rebus, de quibus nihil certi statuit divina scriptura, mos populi dei et instituta majorum pro lege tenenda sunt, et sicut praevaricationes divinarum legum, ita contemptores ecclesiasticarum consuetudinum coercendi sunt” (Teutsch, *Urkundenbuch*, II., p.105, 107).

⁴² Ludwig Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des XVII. Jhs.*, Köln Wien, Böhlau, 1976, p. 129; Krista Zach, Stände, *Grundherrschaft und Konfessionalisierung in Siebenbürgen. Überlegungen zur Sozialdisziplin (1550-1650)*, în *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*, p. 375; Friedrich Teutsch, *Geschichte des Deutschen Buchhandels in Siebenbürgen* (Archiv für die Geschichte des Deutschen Buchhandels VI), Leipzig 1881, p. 24, 25.

⁴³ Friedrich Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*, I., Hermannstadt 1921, p. 288; Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, I., Hermannstadt, 1862, p. 207-209.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 289, 296.

înainte putem vorbi de o Biserică de Confesiune Augustană (denumirea actuală a uneia dintre bisericile luterane din România⁴⁵).

Formula pii consensus, considerată de Friedrich Teutsch drept o interpretare blândă a Augustanei⁴⁶, a exprimat de fapt opțiunea melanchthoniană dominantă. Prin confirmarea valabilității Confesiunii Augustane pe Pământul Crăiesc, fără a specifica varianta 1530 sau 1540, națiunea săsească era definită atât politico-juridic cât și confesional: Andreanum-ul și Confesiunea Augustană deveneau pilonii statutului juridic și al identității săsești. Dezbaterile teologice au continuat și după adoptarea Augustanei și a *Formula pii consensus*, deoarece teologia lui Melanchthon putea da naștere la multiple interpretări datorită ambivalențelor sale asumate. Identitatea săsească era legată de Augustana, nu de luteranism. Identitatea săsească oficială era în secolul al XVI-lea cea cripto-calvină.

Teologia mediatore de sorginte melanchthoniană a devenit linia dogmatică oficială a bisericii. Sinoadele următoare au accentuat acest caracter, delimitându-se în 1578 de catolici și reformați⁴⁷, fără a adopta însă un luteranism intransigent⁴⁸. Sinoadele din 1580 și 1585 au consolidat orientarea melanchthoniană în defavoarea luteranismului prin condamnarea doctrinei ubicuității și introducerea *Corpus Doctrinae Philippicum* ca fundament doctrinar⁴⁹. Astfel, putem vorbi în secolul al XVI-lea de o Biserică de Confesiune Augustană, nu însă de o Biserică Luterană. Existau luterani în biserică, însă ei nu formau curentul dominant, mai mult, așa cum o dovedește conflictul din 1585 la Brașov și destituirea lui Reipchius, cei care încălcau consensul mediator al cripto-calvinismului erau pedepsiți pentru abateri doctrinare. Însă, așa cum reiese din sprijinul acordat de către populația Brașovului lui Reipchius, chiar dacă luteranismul nu era curentul dominant, el era popular. Însă, luteranismul avea și susținători în elita politică⁵⁰.

⁴⁵ În România există două biserici luterane: Biserica Evanghelică de Confesiune Augustană, germanofonă, și Biserica Evanghelic-Luterană Sinodo-Presbiteriană din România, majoritar maghiarofonă.

⁴⁶ Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche*, I., p. 297.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 299. „Articuli de praecipuis Christianae religionis capitibus, ab universitate pastorum Saxonorum in synodo Mediensi, ad diem 10. Junii 1578 conscripta, decreti et approbati”, în (Teutsch, *Urkundenbuch* II., p. 214-225).

⁴⁸ „Juxta institutionem filii dei et verba ipsius expressa in legitimo usu vere docemus, summentibus distribui cum externis elementis, pane et vino, verum et reale corpus et sanguinem domini nostri Jesu Christi, in eum finem, ut in credentibus fidem confirmet et obsignet”, (*Ibidem*, p. 224).

⁴⁹ „In hoc synodo corpus doctrinae Philippi Melanchthoni summo consensu decanorum et pastorum, tum praesentium, approbatum et receptum est” (*Ibidem*, p. 257; cf. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche*, I., p. 330).

⁵⁰ Teutsch, *Urkundenbuch* II., p. 257, 258, nota. 2; *Acta Capituli Barcensis*, p. 234; în ceea ce privește solidaritatea „verticală” în locul unui „caracter de clasă” al solidarității confesionale cf. Heinz Schilling, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe* (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, XLVIII), Gütersloh, Mohn, 1981, p. 375.

Concluzii

Biserica denumită luterană în 1595⁵¹ era de fapt o biserică în care luteranismul fusese unul dintre curentele teologice. Nu era însă curentul dominant al Bisericii de Confesiune Augustană, în anumite situații putea ajunge la limita ereziei. Dacă în secolul al XVI-lea teologia luterană era prezentă și legitimă, fiind asumată cel puțin parțial de cripto-calvini, la începutul secolului al XVII-lea, sub noul episcop Matthias Schiffbaumer (1601-1611) biserica de confesiune augustană începe să se lepede și de moștenirea melanchthoniană, evoluând spre un calvinism deschis⁵². Contextul complex al anilor 1610 – moartea episcopului, experiența traumatică a domniei lui Gabriel Báthory – a dus la impunerea luteranismului ortodox⁵³. În sensul strict al termenului putem vorbi de luteranism abia din 1615. În realitate, o parte a comunităților săsești, ca și cele maghiare din hinterlandul Brașovului, au continuat să aibă o situație confesională indecisă până în anii 1653-1654, respectiv până în secolul al XVIII-lea.

⁵¹ „În ceea ce privește chestiunile religioase am decis prin dietă, ca religiile recepte, și anume cea catolică sau romană, cea luterană, cea calvină și cea ariană unitariană să fie menținute pretutindeni în stare liberă” (Dieta de la Alba Iulia 1595, *EOE* III, p. 472).

⁵² Georg, Haner, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti et Lipsiae 1694, p. 311; Petrus Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica, inde ab exordio Novi testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis, collecta studio et labore Petri Bod de Felső-Csernátón*, Lugduni-Batavorum 1890 (II), p. 469-472; Gustav Gündisch, *Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547-1601)*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, 15 (1977), nr. 3, S. 465-478; Edit Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 152, 153, 164.

⁵³ *Ibidem*, p. 154-157.